

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІТЕТУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СОЮЗУ МІСТ ПІД ЧАС ГОЛОВУВАННЯ ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ (1915–1917 рр.).

В статті досліджується діяльність Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст з листопада 1915 до 20 липня 1917 року, коли його очолював Федір Рудольфович Штейнгель. Висвітлюється діяльність відділу допомоги населенню та дитячого підвідділу. Особливу увагу приділено діяльності в Галичині та Буковині, а саме: будівництво закладів для дітей-сиріт, їх навчання і виховання, допомога мирному населенню. Розглядається питання створення Комітетом власного журналу та музею.

Ключові слова: Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, Всеросійський Земський Союз, Федір Штейнгель, особоуповноважений, Галичина та Буковина, біженці, харчові пункти, відділ допомоги населенню, дитячий підвідділ, музей, журнал «Вісник Комітету Всеросійського Союзу міст Південного-Західного фронту».

З початком Першої світової війни виникла потреба у створенні нових благодійних організацій для допомоги армії, а також мирному населенню, яке, потерпаючи від бойових дій, нерідко залишалося без даху над головою та без засобів до існування. У цей період у Російській імперії з'являються нові благодійні організації, покликані допомогти у вирішенні ці нагальних проблем. Однією з таких організацій був Всеросійський союз міст Південно-Західного фронту (ВСМ ПЗФ).

Діяльність комітету певною мірою вже висвітлена у наукових публікаціях, але комплексного дослідження, присвяченого діяльності організації, не виявлено. Отже, метою цієї статті є висвітлення діяльності Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст в період з листопада 1915 до 20 липня 1917 рр., коли його очолював барон Федір Рудольфович Штейнгель.

Документи, за якими можна реконструювати діяльність Комітету, зберігаються у Центральному державному історичному архіві міста Києва (ЦДІАК) в окремому фонді. Фонд 721 містить величезний масив документації: від статистичних даних, протоколів засідань ВСМ, телеграфних повідомлень, стенограм з'їздів організації, статуту комітету до проекту організації музею, присвяченого створенню і діяльності ВСМ. Деякі питання, пов'язані з ВСМ, висвітлені в інших фондах цього архіву, наприклад, у ф. 715 (Всеросійський земський союз) та ф. 719 (Управління Головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту)¹.

Певною мірою розкривають діяльність Союзу праці Дмитра Дорошенка, у яких автор дає коротку, але змістовну характеристику діяльності Федора Штейнгеля на посаді очільника Комітету².

В Державній науковій архівній бібліотеці м. Києва зберігаються 8 номерів журналу «Вестник Комитета Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта» за 1916 та 1917 рр. Вони являють собою звіти структурних підрозділів цього комітету: медично-санітарного, санітарно-технічного відділу, відділу забезпечення. У журналах подано також звіти деяких передових загонів, таких як 4-й Томський, 10-й та 28-й Сибірський, фінансові звіти, протоколи засідань та багато інших організаційних питань. Наприкінці кожного номера присутня постійна рубрика хроніки, де висвітлюються головні події у житті організації в короткому огляді³. Певна інформація загального характеру про діяльність Комітету Союзу міст міститься також у журналі «Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам», який видавався у Москві⁴.

Серед наукових досліджень, що певною мірою висвітлюють діяльність цієї організації, варті уваги статті О.Доніка, в яких автор розкриває діяльність найбільш відомих благодійних організацій періоду Першої світової війни, не оминаючи увагою і ВСМ⁵. Відомості про діяльність Союзу знаходимо також у статті Н. Загребельної⁶ і О. Сердюка⁷.

Всеросійський союз міст допомоги хворим та пораненим (ВСМ) було створено майже одночасно з Всеросійським земським союзом 30 липня 1914 р. Його оформлення відбулося на установчому з'їзді міських голів 8–9 серпня та офіційно затверджено імператорським указом 16 серпня. Провідну роль у цій організації відігравали представники кадетської партії, від яких виходила ініціатива її створення. На відміну від Земського союзу, загальноміська організація з'явилася у Російській імперії вперше⁸.

Всеросійський союз міст разом із Всеросійським земським союзом (ВЗС) були прийняті під прапор Червоного Хреста і користувалися усіма його правами. Водночас вони зберігали самостійність у фінансових справах, а також в організації власних закладів і внутрішнього розпорядку⁹.

Комітет мав команду досвідчених працівників й швидко завоював довіру серед місцевого населення. Поряд з організацією лазаретів, санітарних потягів та лікувально-харчових загонів, діяльність організації вже наприкінці 1914 р. почала охоплювати діючу армію¹⁰.

10 листопада 1914 р. з Москви до Галичини було відправлено потяг-склад Всеросійського союзу міст. Цією подією було започатковано діяльність Союзу на Південно-Західному фронті. 22 серпня 1915 р. Галицький комітет було перейменовано у Комітет Південно-Західного фронту¹¹.

Всеросійський союз міст складався з Північного, Західного та Південно-західного комітетів. Організація управління ВСМ Південно-Західного фронту була побудована наступним чином: на чолі комітету стояв головноуповноважений, який мав право обрання помічників — уповноважених. Представники фронтових комітетів були мілітаризовані і носили зброю. Поряд із загальними директивами уповноважених, вони були підзвітні військовій владі¹².

Фінансування Комітету надходило з різних джерел: «1) відрахувань міст, які увійшли до складу Союзу, із сум, асигнованих міськими думами на потреби, пов'язані з війною; 2) внесків міст, які не брали безпосередньої участі у наданні

допомоги хворим і пораненим воїнам; 3) урядової допомоги; 4) пожертвувань й зборів»¹³.

У серпні 1915 р. Земський та Міський союзи спільно заснували Об'єднаний комітет з улаштування біженців. Кошторис якого по лінії медично-санітарної допомоги становив 3 521 тис. руб.¹⁴

Н. Загребельна вважає, що в результаті фінансової підтримки з боку держави ВЗС і ВСМ вже на 1915 р. зміцніли і почали конкурувати з урядовими структурами у деяких сферах допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню, тоді як в організації медико-санітарної допомоги вони взагалі посіли провідне становище у державі¹⁵.

Комітет ВСМ ПЗФ спочатку очолював колишній бессарабський губернатор і заступник міністра внутрішніх справ кн. С.Урусов. З осені 1915 р. його місце в комітеті зайняв барон Ф. Штейнгель¹⁶. В журналі «Известия Всероссийского Союза городов помощи больным и раненым воинам» у постановках Головного комітету і виконавчого бюро за листопад 1915 р. з цього приводу зазначено: «Подякувати кн. С. Урусову, який через хворобу склав свої обов'язки уповноваженого Південно-Західному фронту, за понесену ним працю у Комітеті. Затвердити барона Ф. Штейнгеля особоуповноваженим по Південно-Західному фронту і кооптувати його в члени Головного комітету»¹⁷.

Федір Рудольфович Штейнгель належав до остзейської гілки родини Штейнгелів. Його батьком був статський радник, інженер шляхів сполучення Рудольф Штейгель, німець за походженням, матір'ю — Марія Камінська, дочка майора російської армії, українка за походженням. Майже все своє життя Ф. Штейнгель прожив в Україні. Це була доволі багатогранна людина. Він увійшов в історію як меценат, організатор першого на Волині краєзнавчого музею. Була вагомою його громадсько-політична діяльність: він входив до складу кадетської партії, був депутатом І Державної Думи, у 1917 р. очолював виконавчий комітет Київської міської думи, під час гетьманування Павла Скоропадського був надзвичайним посланником і уповноваженим міністром Української Держави в Німеччині.

Обійнявши посаду особоуповноваженого, Ф. Штейнгель українізував діяльність комітету. За словами Д. Дорошенка «для нього справді не існував “ні еллін, ні іудей”, але він думав, що в ділі організації широкої громадської роботи українцям на їх рідній землі повинно належати перше місце. Отже, в члени Комітету, на посади уповноважених Союзу міст, він запросив українців і провів їх затвердження через Москву»¹⁸. До Комітету входили А. Вязлов, М. Біляшівський, Д. Дорошенко, А. Ніковський, В. Уляницький, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський. Декілька уповноважених росіян, коли побачили себе в меншості, перейшли на інші fronti¹⁹.

Комітет за головування Ф. Штейнгеля дуже швидко розростався. Якщо у вересні 1914 р. Союз міст нараховував у своєму складі 140 міст, у січні 1915 р. — 373, то на грудень 1915 року кількість міст збільшилася до 464, що становило приблизно половину всіх міст імперії, які мали право на самоврядування²⁰. Наприкінці 1915 р. він мав у своєму складі десятки санітарних поїздів, роз-

ширену мережу медичних, харчових, санітарних, дорожніх пунктів; всілякі склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи у різних частинах України. З розростанням мережі Комітету право на роботу в ньому отримувала українська інтелігенція і шкільна молодь²¹.

24 січня 1916 р. відбулося засідання Головного комітету ВСМ, присвячене доповідям особоуповноважених Північним, Південно-Західним та Західним фронтами. Ф. Штейнгель виклав основні здобутки і охарактеризував проблеми з якими зіткнувся Комітет ПЗФ ВСМ у період з листопада 1914 р. по січень 1916 р. Звітуючи про виконану роботу, доповідач зазначив, що за листопад–грудень 1915 р. біженцям було видано 362 тис. порцій чаю, 235 тис. обідів, 64 тис. вечерь, 6,5 тис. порцій молока дітям, сіна для 3,6 тис. коней. У лікарнях і амбулаторіях за цей час надали медичну допомогу: стаціонарно — 354 людині, амбулаторно — 2,3 тис. осіб, з них померло 42 особи. Загальна кількість біженців, що знаходилися на утриманні Комітету Південно-Західного фронту на 1 січня 1916 р. становила 5754 особи²².

Головну увагу Комітет ПЗФ звертав на допомогу цивільному населенню Галичини та Буковини у подоланні наслідків війни. В жовтні 1915 р. велика кількість біженців з Волинської губернії і Галичини опинилася у Києві. На шляху їх евакуації Комітетом були влаштовані пункти харчування у таких населених пунктах як Грабники, Верба, Шубков, Рівне, Здолбунів, Шепетівка, Житомир і Юрів. Для ефективного і централізованого надання допомоги населенню 1 жовтня 1915 р. при КПЗФ виник відділ допомоги населенню, що постраждало від війни²³.

Неподалік від Києва, в дачному селищі Катеринівці Комітет облаштував пункт харчування, лікарню для інфекційних хворих, ветеринарний пункт. Серед біженців виявилось багато дітей, батьки яких померли по дорозі чи загубилися. Тому Земський союз облаштував тут ясла для дітей, звідки вони розподілялися по притулках інших організацій. Відділ допомоги населенню ВСМ також відкрив 31 жовтня 1915 р. неподалік від Києва дитячий притулок. Невдовзі подібний заклад було відкрито і в Києві. У грудні ще один заклад такого типу було відкрито на 30 дівчат, а в березні 1916 р. — на 30 хлопців²⁴.

Частина біженців оселилася у Микільській Слобідці. Тут Відділ допомоги населенню відкрив для них допоміжні установи. Серед населення виявилось більше 100 дітей, для яких було влаштовано спеціальний заклад, в якому вони знаходилися під керівництвом виховательки, навчалися грамоті та отримували покращене харчування²⁵.

Протягом зими 1915–1916 рр. від різних установ Союзу міст у Відділ допомоги населенню надходили відомості про дітей, що залишилися без батьків. Для планомірної роботи у цьому напрямку створили дитячий загін, завданням якого було виявлення дітей у постраждалих від війни селищах та містах на Південно-Західному фронті і в Галичині. «В основу діяльності загону була покладена та думка, що дітей не варто відривати від рідної атмосфери, від їхнього середовища, від їх селища, не варто відвозити їх углиб Росії; замість цього необхідно надавати їм допомогу на місцях, влаштовуючи вогнища і

притулки в районах, де знайдені безпритульні діти. Результатом діяльності дитячого загону став цілий ряд притулків-вогнищ у Галичині: У Богданівці-Кам'янці, Березовиці, Буді Збаразькій, Тарноруді відкриті вогнища Комітетом Південно-Західного фронту, і діяльність їх розвивається з кожним днем: кожний з них годує і навчає до 100 і більше дітей. У процесі організації знаходиться ще одне вогнище у Галичині у селі Лучка. Паралельно з розвитком діяльності дитячого загону в Галичині йшла робота у Києві: до літа 1916 р. виявилось, що існуючі притулки Союзу міст далеко не задовольняють потреби, тому Відділ допомоги населенню відкрив ще два притулки біля Києва: один у Пуші-Водиці (25 травня) і інший (1 липня) у дачному селищі Кинь-Грусть²⁶.

Таким чином, допомога дітям стала одним з пріоритетних напрямків Відділу допомоги населенню. З часом вона розрослася і потребувала особливого нагляду і управління. З цією метою 1 липня 1916 р. при цьому Відділі було утворено дитячий підвідділ, метою якого було «розвити і укріпити дитячу справу і направити її відповідно до принципів, визнаних Комітетом Південно-Західного фронту»²⁷.

Протягом літа 1916 р. російські війська зайняли Буковину. Виникла необхідність допомоги місцевому населенню, яке постраждало від війни. Не вистачало продуктів харчування, як і всюди, особливо страждали діти. До кінця липня Дитячим підвідділом було відкрито два притулки у Чернівцях, по одному у Снятині і Коломиї. Було зміцнено старі і відкрито нові вогнища у Сторожинці, Кіцмані, Гурі-Гуморі, Городенках тощо²⁸. Хоча допомога дітям у Союзі міст досягла великих розмірів, діти продовжували надходити і притулків, що вже були створені, на всіх не вистачало. Постійно виникала проблема побудови нових та розширення вже існуючих.

Цікавою була внутрішня організація установ для дітей, які створював Союз міст. У першу чергу, завданням таких організацій було нагодувати та вилікувати фізичні та душевні рани дітей, повернути їх до нормального життя. Далі потрібно було навчати їх, щоб вони змогли у майбутньому знайти собі місце в житті й стати повноцінними громадянами. Оскільки від війни дуже постраждали південно-західні райони країни (Волинь, Поділля, Галичина та Буковина), діти, що потрапляли до притулків були за національністю переважно українцями. Виходячи з цього, Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст «вважав за необхідне так вести справу у своїх притулках, щоб по можливості не відривати від них рідної мови, їхньої віри, їхніх звичаїв. В основу початкового навчання для дітей покладено українську мову. Початкову грамоту діти вивчають рідною мовою, яку вони чули над своєю колискою і якою самі промовили перші слова. У цьому відношенні Комітет Південно-Західного фронту дотримується тієї позиції, яка була висловлена на Московській нараді з питань догляду за дітьми, що відбулась 17-20 березня 1916 р. Там було винесено наступну резолюцію: «Маючи на увазі правильне виховання підростаючого покоління, нарада засуджує політику національної ворожнечі і гноблення. Приймаючи цю постанову, нарада має на увазі також українську народність і уніатське віровчення». В дусі цієї резолюції й ведеться навчання та виховання у

притулках і вогнищах Комітету Південно-Західного фронту як у Галичині і Буковині, так і в районах Києва»²⁹.

«Обществу Юга России» було надано від ВСМ субсидії, за допомогою яких воно отримало змогу допомогти багатьом галичанам. Д. Дорошенко писав, що «на ці кошти було організовано сотні дитячих захоронок у Галичині, де під фірмою «Союзу городів» ці захоронки фактично були народними школами з українськими учителями, українською мовою й українськими підручниками. Десятки таких захоронок були організовані і в околицях Києва для дітей біженців; фактично це були перші українські народні школи на російській Україні»³⁰. Комітет також допомагав матеріально українським гімназіям у Тернополі, Чорткові й Чернівцях. Десятки тисяч українських підручників і книжок для школи були придбані коштом Комітету і передані галичанам. Багато українців, працюючи у Комітеті, здобували досвід організаційної та адміністративної роботи, що потім знадобився їм під час революції»³¹. Д. Дорошенко наголошував, що діяльність Комітету, об'єднуючи українців довкола себе, допомагала їм вижити у складні часи.

Окрім вивчення мови, в основу всього навчання було покладено трудовий принцип. Дітей вчили обслуговувати себе в усіх сферах життя: прання, приготування їжі, прибирання кімнат та саду. Вивчалось також городництво та різноманітні ремесла. Хлопців навчали шити чоботи, плести вироби з лози, столярному ремеслу. Дівчата займалися рукоділлям, шиттям, вишиванням»³².

Дитячим підвідділом планувалося також об'єднати всі притулки у Києві та довкола міста і утворити на їх основі щось на зразок дитячого містечка. Це дало б можливість краще налагодити медичну допомогу, обладнати майстерні, завести молочне господарство, власний тваринницький та пташиний двір, що покращило б харчування дітей. Таке об'єднання дало б змогу викладати дітям мистецтво, музику, співи, що неможливо було налагодити окремо по притулках. Існували також проблеми фінансового характеру: на одну дитину щомісячно виділялося від 13 руб. 50 коп. до 15 руб. Цих сум катастрофічно не вистачало, але незважаючи на це, Комітет продовжував свою роботу»³³.

Не залишалася поза увагою учнівська молодь. На засіданні Комітету Союзу міст під головуванням Ф. Штейнгеля 3 вересня 1916 р. було запропоновано звернути увагу на тяжке становище учнів вищих навчальних закладів, які не мали змоги винайняти собі квартиру. Було винесено постанову про звернення до київського міського і обласного комітетів з пропозицією об'єднати зусилля для допомоги учням від імені Союзу міст»³⁴.

3 травня 1916 р. Союз міст розширив мережу харчових пунктів у Галичині, охопивши таким чином майже всі райони, окуповані російськими військами. На 15 вересня таку допомогу отримали 89 населених пунктів, які, своєю чергою, були поділені на 9 районів: район Тернополя, Збаража, Скалата, Микулинець, Івачева-Дольняного, Козлева, Зборова, Козови і Підгаєць. Щоденно видавалося пайків на 27 тис. осіб. Була відкрита їдальня в Збаражі на 127 та Скалаті на 117 осіб»³⁵.

Військові пункти можна поділити на чотири категорії: 1) чайні і харчові пункти для хворих та поранених офіцерів і нижчих чинів (Чагари і Вимислувка); 2) чайні і харчові пункти для війська, що прибуває (Гузилівка, Збараж та ін.); 3) пункти для окопних робітників при саперних частинах на позиціях; 4) пункти при інженерних частинах у тилу. Майже усюди до харчових пунктів на прохання командування були прикріплені перев'язочні літучки. Подібні пункти були організовані також для населення³⁶.

Цікавими є свідчення безпосередніх учасників подій про становище окупованих територій України та про діяльність там Комітету ПЗФ. Вони допомагають більш об'єктивно подивитися на його діяльність, адже стороння людина найчастіше підмічає ті деталі, які не так кидаються в око учасникам подій чи навіть наявні в офіційних документах. Наприклад, у 1916 р. сенатор С.Іванов здійснив поїздку у якості голови ревізійної комісії Всеросійського союзу міст на Південно-Західний фронт. У статті, написаній під враженням від цієї подорожі, він зазначав, що на третьому році існування Союзу довіра військового і цивільного населення прийшла на зміну колишній недовірі і з кожним разом ця довіра зростає все більше³⁷. Одне із завдань, що постало перед Союзом, полягало у задоволенні гострих потреб населення, що постраждало від військових дій. У своїй статті він зазначав з цього приводу: «До якої міри такий стан справ відповідає справжнім потребам життя, я переконався, ознайомившись з настроями місцевого населення в окупованій нами Галичині та Буковині. Населення це живе найвідвертішим бажанням залишитися у межах Російської Держави, і це прагнення має бути нами всебічно підтримане: влада добре розуміє, що здійснення такого завдання під силу саме громадським організаціям, які, дійсно, вже встигли відкрити там і харчові пункти, і ясла, і притулки для безпритульних дітей. Загалом безпритульних у цих краях немало: у Галичині всю молодь перемістили австрійці вглиб країни, третій рік не функціонують середні навчальні заклади, і ви можете зустріти місцевих гімназистів, що заробляють свій хліб чищенням чобіт, продажем газет і т.д. Зрозуміло, що поряд з цим розвивається й хуліганство. Місцева влада, наприклад, у Галичині залучає представників громадських організацій до участі у постійних нарадах з опрацювання заходів до поновлення нормального життя в окупованих місцевостях»³⁸.

Сенатор наголосив, що тієї роботи, яку виконують для населення окупованих територій громадські організації, недостатньо через брак матеріальної допомоги з боку влади. Незважаючи на це, всеросійські союзи досягли великого успіху у техніці роботи, розширили початкові межі діяльності під впливом обставин, що склалися. Описуючи діяльність Союзу міст на фронті, автор статті зазначив: «Літучі загони, що розгортаються зараз протягом 10–12 хвилин у стан повної готовності відправитися на поле битви з 70–80-ма возами, двоколками, кінними і ручними ношами і т.п.; створення великої мережі лазень, не тільки постійних, що знаходяться у тилу, але й тих, що пересуваються разом з армією, облаштованих протягом 3–4 годин після зупинки і доведених до такої досконалості, що дивізія, тобто, чотири полки, проходили крізь ці лазні протягом 12–

14 днів, про що раніше на фронті й не мріяли; забезпечення солдат великими запасами білизни; створення злагодженої організації для боротьби з заразними захворюваннями, такої організації, яка, з одного боку, локалізуючи розвиток епідемії, з другого, — дає завжди можливість визначити масштаби і характер цієї епідемії у даному районі; ведення великої лабораторної експериментальної роботи, що виконується епідемічними загонами. Нарешті, створення у найгірших побутових умовах, у лачугах і халупах колосального господарства у вигляді найрізноманітніших майстерень — слюсарних, столярних, шорних, взуттєвих»³⁹. З цього приводу член головного комітету М. Сабашніков зазначав, що відкриття взуттєвих майстерень виявилось результативним і він разом з Ф. Штейнгелем отримав від командира корпусу подяку за це⁴⁰.

М. Сабашніков також відвідав установи Союзу і після цього зробив висновки, суть яких виклав на скликаному пленарному комітеті Союзу міст ПЗФ. Серед недоліків роботи Союзу він відзначив, по-перше, непрофесійність відряджених за останній час сестер милосердя; по-друге, те, що під час переходу корпусів з однієї армії до іншої літучки будівельних загонів не прямують за ними; по-третє, спостерігається недостатнє постачання крамниць і пунктів харчування ВСМ⁴¹. Було запропоновано виробити загальний мобілізаційний план для усіх установ Союзу міст, які працюють на фронті. Особливу увагу уповноважених Сабашніков пропонував звернути на становище міст, звільнених від ворога. Було наголошено на необхідності поновлення діяльності міських комітетів і створення нових у тих містах, де до війни вони були відсутні. Під час його бесіди з Ф. Штейнгелем було запропоновано у великих містах, наприклад, таких як Чернівці, призначити власних спеціальних уповноважених. На таких людей покладалося б завдання допомоги місту з боку Союзу, а також уповноважені повинні були представляти потреби міста перед владою⁴².

У січневому (1917 р.) номері «Вестника комитета Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта» надруковано спогади О. Смірнова, який теж здійснив подорож Галичиною. Ці спогади є цінним першоджерелом для історії діяльності ВСМ⁴³.

Автор спогадів, зупиняючись на діяльності будівельного загону, особливо відзначив успішну діяльність банних пунктів. Лише одним місцевим будівельним загonom було побудовано 50 лазень, більшість з яких були розташовані поблизу лінії фронту. За листопад 1916 р., як зазначав О. Смірнов, послугами подібних лазень скористалося приблизно 350 тис. осіб⁴⁴. До їх складу входили дезінфекційні сектори і пральні. В результаті такої діяльності у Галичині серед військових не було зафіксовано епідемії тифу. Але спалахи все ж таки мали місце серед місцевого населення, тому було прийняте рішення про відкриття лазень і для цивільного населення. У районі Бучача були утворені епідемічні загони, які також отримали у спогадах автора позитивну оцінку. Робота таких загонів часто була поєднана з небезпекою для життя. У деяких населених пунктах, охоплених епідемією тифу, медики змушені були працювати під шквалом російських і австрійських снарядів, у несприятливих побутових умовах⁴⁵.

Союз міст і Земський союз опікувалися населенням Галичини та Буковини, але цей край явно потребував системного впорядкування та керівництва, якого був позбавлений під час війни. Тому, під керівництвом П. Линниченка при відділі допомоги Київського комітету ВЗС, виникла комісія, яка склала проект «цивільного влаштування Галичини і Буковини, окупованих російськими військами»⁴⁶.

Представники єврейського комітету боролися за забезпечення прав єврейських громад у Галичині: надання їм автономії в утворенні комітетів допомоги та організації шкіл, права на участь у суспільному житті, а також залучення єврейського населення до органів місцевого самоврядування. Слід відзначити, що вимоги єврейського народу цілком підтримав М. Грушевський⁴⁷.

Проект ухвалили зі змінами і доповненнями, внесеними до нього представниками національних організацій. Суть проекту зводилася до наступного:

«1. Поновити органи місцевого самоуправління, як сільського так і муніципального.

2. Надати населенню повну свободу, як для поновлення старих форм самоуправління, так і перебудови їх на нових засадах.

3. Сприяти поновленню діяльності місцевих громадських організацій, кооперативів, позикових кас, національних благодійних комітетів; поновити по можливості діловодство у місцевих судах, на основі місцевих законів. Зокрема, надати єврейським громадам права автономності, якими вони користувалися споконвіку.

4. Поновленим таким чином органам самоуправління і покликаним до життя громадським силам передати поступово справу різноманітної допомоги, що складала до цього часу функції Союзів «Земсоюза» і «Союзу міст»⁴⁸.

У проекті розглядалося також питання про реформування цивільного управління. На початку 1917 р. місцеве управління належало військовому генерал-губернатору, який зосереджував у своїх руках військову і цивільну владу. На думку Комісії П. Линниченка, цивільна влада потребувала докорінної реформи. Було запропоновано створити губернські та повітові виконавчі комітети під загальним керівництвом обласного комітету на чолі з комісаром. До Комітетів для захисту інтересів військової влади повинні були увійти представники військового відомства. Тимчасово було запроваджено посаду комісара при генерал-губернаторстві. До його обов'язків входила організація обласного і губернського комітетів, термінове скликання з'їзду представників громадських і національних організацій і представників населення, за участю військової влади. З'їзд повинен був розробити порядок організації повітових комітетів і передачі органам самоуправління установ, громадських організацій, а також запровадження у життя ідеї місцевого самоуправління⁴⁹.

8 серпня 1916 р. виповнилося два роки від дня заснування Комітету. З цього приводу у журналі «Вісник Комітету Всеросійського Союзу міст Південно-Західного фронту» вийшла стаття, яка підводила підсумки діяльності організації за минулі роки⁵⁰. В ній основною метою організації проголошувалася допомога хворим і пораненим воїнам на фронті та у тилах. Робота виконувалася дер-

жавним коштом. Обороти каси Головного комітету станом на 1 серпня 1916 р. перевищували 125 млн. руб. Треба зауважити, що в цю суму не входили рахунки Москви, Києва та Кавказу, бо вони отримували кошти безпосередньо з казни. За цей час до Союзу приєдналося 474 міста, які були об'єднані у 13 обласних організацій⁵¹. Лише на медикаменти з центрального складу з 1 серпня 1915 по 1 серпня 1916 р. було витрачено більше 3 млн. рублів, на потреби лікарень було продано хірургічних інструментів на 772 тис. руб.⁵²

Союз міст мав розгалужену систему установ на фронті, яка обслуговувала санітарно-технічні потреби військових. Щоб оцінити масштаби цієї організації, варто перерахувати деякі з них. Отже, організація мала рухомі установи загонів, стаціонарні шпиталі, амбулаторії, ізолятори, стоматологічні та рентгенівські кабінети, лабораторії, харчові пункти, чайні, хлібопекарні, лазні, пральні, перукарні, продовольчі крамниці, склади, кладові, аптеки та аптекарські склади, дезінфекційні і дезінсекційні пункти, майстерні, заводи, ясла, притулки, платні їдальні, кузні, гаражі, обози, транспорт різного найменування, будівельні загони, які й будували пральні і лазні тощо⁵³.

Союз здійснював допомогу також в евакуації. В тилу було організовано хірургічні шпиталі у 208 містах Європейської частини Росії, 7 містах Фінляндії та 10 — Кавказу⁵⁴. Окремо були облаштовані бактеріологічні лабораторії у 4 містах, дезінфекційні споруди в 31 місті, 21 баня-лазня, асенізаційні обози у 57 містах, гідротехнічні споруди у 9 містах. Союз широко розвивав санітарно-консультаційну діяльність і брав безпосередню участь у різноманітних оздоровчих заходах на місцях. У тому ж напрямку діяли 10 провінційних бюро Союзу⁵⁵.

Потреби війни викликали необхідність створення юридичного відділу, який було засновано при головному комітеті у березні 1915 р. Через рік таких відділів стало на 34 більше. До серпня 1916 р. відділи надали 35 тис. консультацій з питань військового, адміністративного та цивільного права⁵⁶.

Діяльність організації постійно розширювалася, а сам комітет поступово залучав до свого складу все більше нових міст і містечок по всій території імперії. Ознайомитися з його роботою можна було за допомогою спеціального журналу, який він видавав. «Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам» почали виходити у Москві ще з осені 1914 р. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст поставив собі за мету видання власного подібного журналу. У серпні 1916 р. Ф. Штейнгелю було видано на основі його письмової заяви свідоцтво на право видання у Києві російською мовою з періодичністю раз на два тижні, журналу «Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта»⁵⁷. У документі викладалася програма, за якою планувалося його видавати. Отже, основний зміст журналу повинен мав бути наступний: «1) Циркуляри і розпорядження Комітету Союзу міст на Південно-Західному фронті, а також ті розпорядження і циркуляри Головного Комітету, оголошення яких буде визнане корисним; 2) Циркуляри, розпорядження і постанови уряду, що мали відношення до діяльності Союзу міст і громадських організацій, що виконували тотожні завдання;

3) Звіти про засідання Комітету Південно-Західного фронту, про засідання його установ, про місцеві наради при відділах Союзу, окремі доповіді; 4) Звіти (цифрові і описові) відділів і установ Комітету чи окремих його співробітників; 5) Статті з питань, що входять до компетенції Союзу міст; 6) Хроніка (згрупований інформаційний матеріал, що стосується діяльності Комітету і його установ, а також найбільш видатних моментів з життя всього Союзу міст)⁵⁸. Журнал планувалося друкувати в Києві на Подолі в типографії К. Круглянського. Відповідальним редактором видання було призначено члена Комітету В. Уляницького⁵⁹.

Окрім цього журналу ВСМ видавалися також «Известия Главного Комитета по снабжению армии», «Рудный Вестник», солдати та офіцери отримували від товариства грамотності комплекти книжок⁶⁰.

З розростанням функцій Союзу міст, окрім створення власного журналу, постало питання організації музею. У фонді 721 ЦДІАК зберігається доповідь В. Краніхфельда, в якій він пропонував його організувати. З 1 червня 1916 р. Краніхфельду доручили керівництво формуванням звіту про діяльність Всеросійського союзу міст, але ще на початковому етапі роботи він зазначав, що виконати це завдання буде досить важко, адже потрібний для роботи матеріал розкиданий по різних місцях⁶¹. З цього приводу він писав: «При колосальному і все наростаючому різноманітті функцій, що виконує Союз, складна організація його до цього часу не встигла виділити з себе апарат, який з механічною точністю відзначав би і фіксував живу поточну роботу його.... Союз майже і навіть зовсім не піклується про розстановку віх, які відмічали б пройдені ним шляхи, відбили б його досягнення. А між тим діяльність союзних організацій вписує в історію нашого суспільства надзвичайно цінну і повчальну сторінку. Необхідно потурбуватися, щоб ця сторінка була заповнена цілком надійним матеріалом і щоб жоден з видатних моментів не був згодом упущений, ні, тим більше, викривлений. Такою є одна з нагальних чергових задач Союзу і до вирішення її необхідно перейти зараз же»⁶².

Першим кроком на цьому шляху було створення «Відділу складання історичного нарису» чи, як коротко його називали — «Відділу історіографії». Це була тимчасова установа, обмежена рамками доручення. Відділ міг ознайомитися з матеріалом, зробити з нього потрібні виписки, потім матеріал зникав і його подальша доля ставала невідомою. На противагу цьому, потрібна була установа, яка б зосереджувала довкола себе, реєструвала, консервувала і зберігала усі матеріальні і документальні матеріали, які стосуються роботи Союзу та його напрямів⁶³. Тому Краніхфельд вважав своїм обов'язком підтримати пропозицію С.Бахрушина, внесenu ним 15 травня 1915 року в засіданні виконавчого бюро, про створення музею Всеросійського Союзу міст⁶⁴. Було розроблено схему музею. Відповідно до цієї схеми, музей мав комплектуватися наступним чином:

«1. Всі видання Союзу міст, його відділів, обласних і місцевих організацій, а також видання окремих міст імперії, що трактують питання міського господарства в період теперішньої вітчизняної війни.

2. Всі видання Всеросійського Земського Союзу, Військово-промислових Комітетів, Червоного Хреста, Тетянівського Комітету, Північнодопомоги та інших громадських і урядових організацій, покликаних до життя обставинами часу чи до них пристосованих.

3. Видання офіційні і приватні, що мають те чи інше відношення до вітчизняної війни і до обставин військового часу.

4. Архів Всеросійського Союзу Міст.

5. Таблиці, діаграми і картограми, котрі наочно відтворюють діяльність Союзу.

6. Плани, моделі, фотографічні знімки, негативи і описи лазаретів, заразних бараків, санітарних потягів, допоміжних санітарних установ (лазень, пралень, дезінфекційних станцій і камер і т.і.), а також заводських і інших підприємств Союзу.

7. Фотографічні картки (індивідуальні і групові) осіб, що брали участь у загальній роботі союзу.

8. Предмети обладнання лазаретів, санітарних потягів, літучок, пунктів харчування та інших установ Союзу.

9. Зразки виробництва численних підприємств Союзу, заводів, фабрик, лабораторій і майстерень.

10. Зразки виробів поранених воїнів у лазаретах Союзу.

11. Різні рукописи (записки, щоденники, листи, малюнки та ін.), які не мають прямого відношення до ділового життя Союзу, але які за бажанням власників, авторів чи їх нащадків, можуть надійти до Музею»⁶⁵.

У розпорядження уповноважених загонів, лікарів та сестер милосердя досить часто потрапляли від поранених солдат, військовополонених документи побутового характеру чи навіть історичні цінності, які не мали місця постійного зберігання, переходили з рук у руки, а потім втрачалися. Нерідко вони представляли собою безцінне історичне джерело. Тому Краніхфельд вважав за потрібне збирати такі речі для музею⁶⁶.

Була висунута ідея створити об'єднаний музей разом із Земським союзом та іншими громадськими організаціями, а потім утворити з них єдиний музей війни. Незважаючи на те, чи буде утворений музей самостійно, чи як автономна одиниця увійде до іншого музею, планувалося, що робота зі збирання, систематизації та впорядкування потрібних для музею матеріалів повинна бути проведена власними силами Союзу⁶⁷.

З архівних даних можна зробити висновок, що музей ВСМ таки було створено. У виписці з журналу № 249 засідання виконавчого бюро Всеросійського Союзу міст від 22 грудня 1916 р., в графі постанови записано, що фронтові установи повинні передати до музею ВСМ архівні документи, справи та інші історичні матеріали по 1 січня 1916 р. Фронтові комітети і місцеві установи Союзу повинні були встановити постійний зв'язок з музеєм, а також займатися статистичним і літературним опрацюванням матеріалів за завданням Комітету і під загальним керівництвом відділу Історіографії. Було визнано за необхідне надання музею фотографій, зроблених у комітетах⁶⁸. З цього можна

зробити висновок, що на кінець грудня 1916 р. музей ВСМ повноцінно працював і укомплектовувався.

Союз надавав допомогу також й румунським біженцям. Разом з Земським союзом Союз міст організував для них харчування на гужових шляхах до Бессарабії. Було заплановано відкриття пунктів харчування в Леові, Кагулі, Болграді, Ізмаїлі і Рені. Окрім харчових загонів, які на жовтень 1916 р. вже були сформовані, Союз почав комплектацію спеціальних агентів-провідників для допомоги біженцям на маршруті їх евакуації з Бессарабської і Подільської губерній вглиб Росії⁶⁹. Водночас відділ допомоги населенню згорнув певні напрямки своєї діяльності в північній частині Волинській губернії, залишивши під патронатом лише дитячі установи.

Підсумовуючи здобутки за 1916 р., варто додати, що з 1 січня по 1 липня 1916 р. кількість хворих, що лікувалися у шпиталях Комітету Південно-Західного фронту, становила 37684 особи, з них інфекційних хворих — 5 138, хірургічних — 7 821, терапевтичних і шкірно-венеричних — 24 725⁷⁰.

Занепокоєння викликав у Комітеті проект положення, надісланий начальником канцелярії головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, від 15 грудня 1916 р. про діяльність на війні Всеросійського Земського і Міських союзів та інших громадських і приватних організацій, які не входили до Російського товариства Червоного Хреста. Проект було складено комісією при Штабі Верховного Головнокомандуючого з метою об'єднання та врегулювання роботи на фронті організацій, які фінансувалися з воєнного фонду⁷¹. Особоповноважений Ф. Штейнгель 24 грудня 1916 р. повідомляв начальнику постачання армій Південно-західного фронту: «Розглянувши надісланий мені для відгуку “Проект положення про діяльність на театрі війни Всеросійських союзів — Земського і Міст і інших організацій громадської і приватної допомоги, не зарахованих до Російського Товариства Червоного Хреста”, маю честь повідомити, що я не вважаю себе в праві надати вичерпний висновок по проекту, що охоплює діяльність всього Союзу Міст і тому, як такий, що виходить за межі моєї компетенції, направив його на висновок Головного Комітету Союзу. Зі свого боку вважаю обов'язком вказати, що, на мою думку, проектоване положення різко змінює існуючу структуру Союзів, зводить нанівець необхідну для життя Союзів свободу дій і у випадку застосування на практиці призведе, імовірно до швидкої ліквідації всіх установ Союзу»⁷².

Розглянувши цей документ, Комітет ПЗФ надіслав до Головного комітету Всеросійського союзу міст у відділ фронту таке судження з проекту: «Проект складено, не зважаючи на структуру, взаємовідносини з Військовим відомством і конституцією Союзів, прагне підкорити діяльність союзів безпосередньому керівництву і необмеженому впливу військової влади, і поставити союзи у становище інтендантського чи санітарного відомства. Особливість структури союзів, що працюють на армію, полягає саме у тому, що вони не підлеглі вищому командному складу, і тому більш вільні в своїх діях, ніж аналогічні установи військового відомства... Зв'язані у виборі осіб, зобов'язані на кожному кроці запитувати попередню згоду військової влади і знаходячись під постійною

загрозою військового чи військово-польового суду — союзи, безумовно, швидко втратять притаманну їм гнучкість, енергію і вміння пристосовуватися до потреб армії і моменту... Виходячи з вищевикладеного, Комітет Південно-Західного фронту вважає проєктоване положення про союзи цілком неприйнятним і вважає, що, у випадку насильницького проведення його в життя, Комітет буде змушений поставити питання про можливість існування його установ у нових умовах»⁷³. Як бачимо, Комітет повністю підтримав думку особоуповноваженого. А тим часом, події вимагали від КПЗФ пристосування до нових умов життя в країні.

У січні 1917 р. в журналі «Вестник комитета Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта» з'явилася стаття Ф. Штейнгеля, в якій він виклав основні завдання Комітету на поточний період. Він наголошував, що діючі організації зосереджувалися виключно на вирішенні справ, пов'язаних з війною, а саме: допомоги хворим і пораненим воїнам, біженцям, на постачанні армії⁷⁴. «Для досягнення цієї мети, — вказував Штейнгель, сил, які входять в Союз міст і в Земський союз, було достатньо. На початку, коли діяльність Союзу майже не виходила за межі допомоги хворим і пораненим воїнам, Союз організував переважно міські елементи, точніше — цензові елементи міського населення. Після того, як влітку 1915 р. військові невдачі, які були наслідком зради Сухомлінова, викликали нові завдання, міські елементи почали об'єднуватися із земськими. З'явилися «Земгор», «Собеж».... У теперішній час те завдання, яке стоїть перед громадськістю Росії, зробилося настільки грандіозним, вимагає такого колосального напруження громадської самодіяльності, що одних цензових елементів, міських і земських, недостатньо, щоб вирішити її хоч трохи задовільним чином. Це завдання — боротьба з продовольчою руїною. Продовольча криза загрожує не тільки порушити правильний перебіг економічного життя в тилу вона загрожує найсерйознішим чином скомпрометувати справу оборони країни»⁷⁵.

Іншими словами, Ф. Штейнгель вимагав організувати ті міські елементи, які до цього часу залишалися поза увагою — робітничий клас. Він запропонував створювати нові організації і залучати робітників до військово-промислових комітетів. На думку Штейнгеля, без їхньої підтримки жодне із завдань, що постали перед Союзом, не могло бути вирішене⁷⁶.

Справжнім лихом військового часу були масові захворювання та епідемії. Про один з таких випадків знаходимо наступну інформацію: санітарний відділ третьої армії доповідав навесні 1917 р. про щоденну відправку на лікування до 400 хворих на цингу. Окрім цього, останнім часом при армії утворилися так звані «слабкосильні» команди, що мали у своєму складі від 50 до 200 осіб. В таких командах вони отримували посилене харчування та виконували легкі роботи. Кількість хворих на цингу та «слабкосильних» людей настільки велика, що на думку доповідачів, потрібно було б будувати цілу ланку здравниць на 10–12 тисяч місць. Зрозуміло, що такий проєкт було неможливо здійснити у воєнних умовах. Замість цього було запропоновано у районі розташування Третьої армії влаштувати 5 здравниць неподалік від лінії Антонівка-Домбровиці-

Столін-Лунинець-Майковичі⁷⁷. Через відсутність великих населених пунктів лікувальні заклади подібного типу повинні були розміщуватися у бараках чи фанерних будинках. Для забезпечення здравниць інвентарем та медичним персоналом вирішено було звернутися по допомогу до Червоного Хреста, Земського союзу та Союзу міст. В архівах зберігся лист до Федора Штейнгеля, з якого можна дізнатися, що Комітет ВСМ дозволив Баудеру організувати для цинготних хворих пункти харчування на 500 осіб. На їхні потреби було виділено 45 тис. рублів строком на 3 місяці. Питання про влаштування здравниць залишалося відкритим і чекало на вирішення⁷⁸.

Коли Ф. Штейнгель прийняв на себе керівництво Комітетом, останній за словами Д. Дорошенка, був маленькою організацією, «яка мала в своїм завідуванні всього кілька санітарних та технічних відділів на фронті»⁷⁹. За цей час організація розрослася, розширила свою діяльність на фронті і в тилу. Станом на 1 січня 1917 р. Комітет ПЗФ Всеросійського союзу міст складався з таких установ: передові лікарняно-харчові і перев'язочні загони і транспорти — 17, транспортні загони — 104, військово-санітарні потяги — 3, епідемічні загони — 19, дезінфекційні загони — 3, будівельні і санітарно-технічні загони — 9, чайно-харчові загони — 5, госпіталі, лазарети і лікарні — 40, амбулаторії — 19, перев'язочні пункти — 13, стоматологічні кабінети — 23, лазні — 292, пральні — 89, асенізаційні обози — 10, бактеріологічні лабораторії — 5, рентгенівські кабінети — 2, аптеки — 1, аптекарські склади — 4, пункти харчування — 88, чайні — 59, ясла-притулки — 23, хлібопекарні — 20, крамниці — 17, заводи — 3, майстерні — 27, перукарні — 2 та ін. Загалом нараховувалося 897 установ⁸⁰. З розростанням функцій комітету та зростанням чисельності його установ, збільшувалася й кількість осіб, які працювали у комітеті. Станом на 1917 р. на службі Комітету значилося 5550 осіб⁸¹.

У березні 1917 р. Федора Штейнгеля було обрано головою Виконавчого комітету Київської міської думи, до якого перейшла тоді вся влада у Києві. Д. Дорошенко у «Споминах...» пише, що після цього призначення обов'язки голови Комітету Штейнгель передав йому⁸². Однак, судячи з даних «Вестника Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта», він продовжував очолювати Комітет, хоча змінилася назва його посади.

Революція 1917 р. з її перевлаштуванням усіх існуючих порядків на демократичних лад не оминула й громадські організації, такі як Земський і Міський союзи. В другій половині квітня було скликано делегатський з'їзд, на якому докорінна реформа Союзу міст була визнана непотрібною, таким чином на своїх посадах залишилися всі члени його керівництва. Водночас з метою демократизації було прийнято рішення про включення до нього семи членів Фронтового виконавчого комітету, 2 членів від Київської ради солдатських депутатів та 2-х — від армії. Таким чином, Комітет повинен був складатися з 11 членів старого складу і 11 нових. Невдовзі на засіданні Головного комітету нового складу було визнано за необхідне нове реформування Комітету, а тому представникам Союзу Міст було запропоновано обрати бажаних членів зі старого складу комітету. Не бажаючи цього робити, старий склад Комітету на засіданні

28 квітня припинив свої повноваження та надав Головному комітету повний перелік осіб, що входили до його складу⁸³.

Після затвердження Головним комітетом нового списку представників, виявилось, що до складу нового Комітету не було включено Ф. Штейнгеля та інших відомих діячів. Дехто це сприйняв як бажання виключити зі складу представників українства, тому Головний комітет змушений був піти на певні поступки. Барона Штейнгеля було запропоновано затвердити головою, а той в свою чергу, заявив, що увійде до нового складу лише за умови залучення туди ж усіх членів дореволюційного Комітету⁸⁴.

17 травня, на засіданні Комітету нарешті було сформовано новий склад: головою обрано Ф. Штейнгеля, 11 членів обрав Головний комітет, 12 — організація службовців, 2 — фронтова Рада військових депутатів і 1 — Рада солдатських депутатів київського гарнізону. Загальна кількість членів Комітету дійшла до 28 осіб. Головний комітет на засіданні 25 травня затвердив це рішення і обрав Штейнгеля головою, а 11 дореволюційних уповноважених — членами Комітету⁸⁵.

В журналі «Вестник комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта» за серпень 1917 р. описано конфлікт, який виник у Комітеті під час засідання 9 червня⁸⁶. На засіданні за пропозицією Виконавчого комітету та з метою підвищення продуктивності праці, було прийнято рішення призначити до найбільш завантажених працею відділів на допомогу їх очільникам ще по одному члену до кожного. Члени ці призначалися з числа демократів, які не мали під своїм керівництвом відділів. 12 червня список додаткових членів було затверджено. До Санітарно-технічного відділу, який очолював член Комітету М. Янишевський, додатковими членами було призначено інженера Паперно і солдата Степанова⁸⁷. Нові члени навіть не встигли залучитися до роботи, адже 16 червня рада управління відділу на засіданні, в якому брало участь лише чотири члена, визнала призначення додаткових членів неприпустимим і виступила з протестом проти дій Комітету союзу міст і Фронтового виконавчого комітету. Розслідувати цю справу було доручено конфліктній Комісії, яка виявила абсолютну невідповідність санітарно-технічного відділу до прийому поранених, які почали надходити в результаті нового наступу на Південно-Західному фронті. На основі даних, наданих Конфліктною комісією, 24 червня Виконавчий Комітет на засіданні постановив: визнати неправомочним рішення ради санітарно-технічного відділу та оголосив, що право розподілу посад належить Комітету фронту⁸⁸.

Між тим конфлікт між М. Янишевським, Паперно і Степановим переріс у площину звинувачень один одного у некомпетентності і 10 липня 1917 р. на черговому засіданні Комітету союзу міст Ф. Штейнгель різко заявив: «...Зараз, у такий момент, коли Батьківщина у небезпеці, коли потрібна дружна, енергійна праця, займатися цим я не дозволю. Я буду виявляти всю повноту влади. Я відчуваю, що потрібна диктатура. Коли я мав на неї право, я її не виявляв, тепер я візьму це право і буду диктатором. Потрібна енергійна робота, хто не хоче працювати, геть звідси!»⁸⁹. Невдовзі Штейнгель вибачився за ці слова,

пояснивши свій різкий тон завантаженістю роботою за межами Комітету і оголосив про свою готовність залишити посаду голови. Комітет почав розслідування цього інциденту.

В телеграмі від 15 липня з цього приводу читаємо: «Внаслідок надзвичайно важкого становища фронту і тилу, Головний комітет вважає цілком неприпустимим складення повноважень Штейнгелем, Ніковським, Янишевським. Наполегливо просимо зберегти повноваження в інтересах справи»⁹⁰. Незважаючи на це, Комітет, який був затверджений 25 травня, проіснував у такому складі менше двох місяців і був розпущений постановою Головного Комітету. Останнє його засідання датується 20-м липня⁹¹.

Отже, Федір Штейнгель очолював Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст з листопада 1915 до 20 липня 1917 р. За цей період він українізував його діяльність, запросивши на керівні посади українських службовців. Велику увагу було приділено поновленню мирного життя в Галичині та Буковині. Тут було побудовано дитячі притулки, ясла для наймолодших дітей-сиріт, відкрито численні школи. Навчання і виховання дітей у цих закладах проводилося українською мовою, пропагувалася українська культура, значний акцент робився на трудове виховання. Комітет заснував власний журнал — «Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта», за допомогою якого населення могло слідкувати за його діяльністю. У журналі висвітлювалися основні питання господарського характеру, публікувалися звіти відділів, нововведення, статистичні дані тощо.

За роки свого керівництва, Федору Штейнгелю вдалося перетворити Комітет ПЗФ Всеросійського союзу міст на велику, злагоджену і надзвичайно продуктивну організацію, яка окрім надання гуманітарної, медичної, соціальної допомоги військовим та мирному населенню, розглядалася як прообраз нового уряду в занепадаючій Російській імперії.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 719. Управління Головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту.

² Д. Дорошенко. Історія України 1917–1923 рр. Том. I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 34, 38, 39, 51, 53, 61, 112; *Його ж.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 59, 60, 61, 81, 82.

³ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. — К., 1916. — № 1, 2, 3. Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта — К., 1917. — № 5, 6, 7, 8, 9.

⁴ Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. — М., 1916. — № 1–9, 18, 21–22, 24, 25–26, 27–28.

⁵ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IV. — К., 2002. — С. 155–182; *Його ж.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IX. — К., 2005. — С. 61–86.

⁶ Загребельна Н. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск VI. — К., 2003. — С. 255–269.

⁷ Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IV. — К., 2002. — С. 111–132.

⁸ Загребельна Н. Вказана праця. — С. 256.

⁹ Донік О. Вказана праця. — С. 161.

¹⁰ Там само. — С. 162.

¹¹ Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. — М., 1916. — № 25–26. — С. 49, 50.

¹² Загребельна Н. Вказана праця. — С. 257.

¹³ Там само. — С. 259.

¹⁴ Там само. — С. 260.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 257.

¹⁷ Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. М., 1916. — № 21–22. — С. 281.

¹⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 60.

¹⁹ Там само.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1. — Од. зб. 38. — Арк. 1.

²¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 61.

²² Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. М., 1916. — № 25–26. — С. 51.

²³ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 г. — С. 15.

²⁴ Там само. — С. 15–16.

²⁵ Там само. — С. 16.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. — С. 16–17.

²⁹ Там само. — С. 17–18.

³⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 34.

³¹ Там само. — С. 38–39.

³² Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 г. — С. 18.

³³ Там само. — С. 19, 20.

³⁴ Там само. — С. 53–54.

³⁵ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта № 3. ноября 1916 г. — С. 24, 25, 26.

³⁶ Там само. — С. 26–27.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 года. — С. 3

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 года. — С. 3–4.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1–2. Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 года — С. 5.

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 144 зв.

⁴¹ Там само. — Арк. 145 зв., 146, 147.

⁴² Там само. — Арк. 145 зв., 148 зв.

⁴³ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 5. — январь 1917 года. — С. 22–25.

⁴⁴ Там само. — С. 22–23.

⁴⁵ Там само. — С. 23–24.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1. — Спр. 351. — Арк. 1.

⁴⁷ Там само. — Арк. 1–2.

⁴⁸ Там само. — Арк. 2.

⁴⁹ Там само. — Арк. 3.

⁵⁰ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 1. — 1 сентября 1916 года. — С. 4–8.

⁵¹ Там само. — С. 4–5.

⁵² Там само. — С. 6.

⁵³ Там само. — С. 5; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 3. — 3 ноября 1916 года. — С. 21.

⁵⁴ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 1. — 1 сентября 1916 года. — С. 5.

⁵⁵ Там само. — С. 7.

⁵⁶ Там само. — С. 6

⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 580. — Арк. 1.

⁵⁸ Там само. — Арк. 1–1 зв.

⁵⁹ Там само. — Арк. 1 зв.

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 8, 73, 80.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 5. — Спр. 103. — Арк. 1.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 5. — Спр. 103. — Арк. 3–4.

⁶⁶ Там само. — Арк. 5.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1 — Спр. 88. — Арк. 454–454 зв.

⁶⁹ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 5. — 15 января 1917 года. — С. 41.

⁷⁰ Там само. — № 3. — 3 ноября 1916 р. — С. 20.

⁷¹ Там само. — 1917 р. — С. 33.

⁷² Там само. — С. 36.

⁷³ Там само. — С. 37–38.

⁷⁴ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 65; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 5. — 15 января 1917 года. — С. 3.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 65; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 5. — 15 января 1917 года. — С. 4.

⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 715. — Оп. 1 — Спр. 406. — Арк. 3–3 зв.

⁷⁸ Там само. — Арк. 3 зв., 7.

⁷⁹ Д. Дорошенко. Історія України 1917–1923 рр. Том. I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 38.

⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 719. — Оп. 1. — Спр. 664. — Арк. 557 зв.–558.

⁸¹ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 164.

⁸² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 82.

⁸³ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 8. — август 1917 года. — С. 18.

⁸⁴ Там само. — С. 19.

⁸⁵ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 244; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 8. — август 1917 года. — С. 19.

⁸⁶ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 8. — август 1917 года. — С. 3.

⁸⁷ Там само. — С. 3, 4.

⁸⁸ Там само. — С. 4.

⁸⁹ Там само. — С. 8.

⁹⁰ Там само. — С. 17.

⁹¹ Там само. — С. 19.

Деятельность Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Союза городов во время председательства Федора Штейнгеля (1915–1917 гг.)

В статье исследуется деятельность Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Союза городов с ноября 1915 до 20 июля 1917 года, когда его возглавлял Федор Рудольфович Штейнгель. Освещается деятельность отдела помощи населению и детского подотдела. Особое внимание отведено деятельности в Галиции и Буковине, а именно: строительство заведений для детей-сирот, их учеба и воспитание, помощь мирному населению. Рассматривается вопрос создания Комитетом собственного журнала и музея.

Ключевые слова: *Комитет Юго-Западного фронта Всероссийского Союза городов, Всероссийский Земский Союз, Федор Штейнгель, особоуполномоченный, Галиция и Буковина, беженцы, продуктовые пункты, отдел помощи населению, детский подотдел, музей, журнал «Вестник Комитета Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта».*

The activity of Committee of South-Western Front of All-Russian Union of towns under Fedor Steinheil presidency (1915–1917)

The article is devoted to the activity of Committee of South-Western Front of All-Russian Union of towns from November 1915 until July 20, 1917, when it was headed by Fedor Steinheil. The activity of aid department as well as its children's sub-department was highlighted. The major attention paid to activity in Galizia and Bukovyna, such as building of children care institutions for orphans and aid for civil population. The establishment of Committee's journal and museum was also examined.

Keywords: *the Committee of South-Western Front of All-Russian Union of towns, All-Russian Zemstvo Union, Fedor Steinheil, plenipotentiary, Galizia and Bukovyna, refugees, feeding post/station, aid department, children's sub-department, museum, journal «The Herald of the Committee of South-Western Front of All-Russian Union of towns».*